

Валентин Рибалка

Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України

м. Київ

ОСОБИСТІТЬ УЧНЯ ЯК КУЛЬТУРНО- –ПСИХОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ СИСТЕМИ ОСВІТИ І СУСПІЛЬСТВА

Останніми роками в Україні все частіше на різних рівнях суспільства лунає думка, що особистість – найвища цінність держави. Однак, більшість педагогів і навіть психологів, погоджуючись з цим твердженням, все ж таки сприймають цінність особистості, під тиском повсякденного життя, як своєрідну метафору, як необхідний професійний символ психолого-педагогічної науки і тим більше – практики. Адже чи не про справжню цінність особистості свідчить рівень життя педагогів та їх учнів, вартість наявного майна тощо?

На початку ХХ століття відомий філософ і психолог, представник американського прагматизму У.Джемс відносив особистість, і особливо – духовну особистість, тобто об'єднання станів свідомості, конкретних духовних здібностей і якостей людини, до найвищих цінностей.

Наш екскурс в історію проблеми цінностей порушує питання про необхідність більш глибокого і дієвого усвідомлення педагогічним товариством тієї системи цінностей особистості, що утворюється і актуалізується суспільством і за яку останнє несе відповідальність. З метою розв'язання цього питання мають бути визначені передусім філософсько-психологічні аспекти складу цінностей, їх структури, взаємозв'язків і функціонування. Один із найбільш важливих для нас аспектів полягає в тому, що психологічні цінності особистості виступають і як джерела, і як процеси, і як результати творчої діяльності особистості; вони мають враховуватися кожного разу, коли породження суспільства та його інститутів – особистість – входить, існує або виходить з цих інститутів.

Постановка проблеми аналізу цих цінностей одразу ж відкриває гігантський за своїм масштабом процес психічного розвитку особистісних цінностей, що триває від народження до похилого віку і фактично є процесом накопичення, збереження і примноження цих цінностей

в особистості^{1,2,3}. Цей процес має свою специфіку, форми, засади, результати. Так, у дошкільному дитинстві присвоєння культурних цінностей здійснюється в ігровій діяльності, у шкільному – через навчання і виховання, у післяшкільному віці – у професійній підготовці та діяльності. Зазначимо, що накопичення особистістю духовних цінностей онтогенетично передуює появі в її житті матеріальних цінностей (!). Суспільство і сама особистість спеціально ретельно закладають у свідомість спочатку незліченні духовні скарби, проте найчастіше так, начебто закопують, ховають їх від самого суб'єкта і від суспільства, забуваючи що, де і як зберігає ця скарбниця. Тому, за словами одного з персонажів книги Д.Карнегі, людина навіть не уявляє, які скарби вона приховує. Тому слід більш чітко уявити собі зміст і структуру цих цінностей, механізм їх “закопування” і “розкопування”, засвоєння, використання, актуалізації.

Які ж цінності накопичуються, акумуляються в кожній особистості в ході психічного розвитку? Ми розглядаємо їх через концепцію тривимірної, поетапно конкретизованої психологічної структури особистості, яка виконує функцію схеми, креслення тієї “схриньки скарбів”, її відділів, в яких розкладені у певному порядку цінності: в одному відділі – діаманти-властивості, в іншому – золоті здібності, в третьому – перлини-якості і т.д.^{4,5}

За першим, соціально-психолого-індивідуальним, виміром цієї структури розглядаються так звані термінальні, за класифікацією Рокіча, цінності – базові властивості особистості, – такі як спілкування, спрямованість, риси характеру, самосвідомість, інтелект, психофізіологічні властивості. Говорити про них як про термінальні, тобто змістові, цільові, можна лише умовно, адже кожна з властивостей особистості має, на думку Г.С.Костюка, мотиваційний, змістовий та операційний аспект⁶. Додамо до цього також цільовий та емоційний

¹ Балл Г.О. *Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти*. – Рівне: Ліста-М, 2003. – 128 с.

² Зязюн І.А. *Педагогіка добра: ідеали і реалії: Науково-методичний посібник*. – К.: МАУП, 2000. – 312 с.

³ Ничкало Н.Г. *Неперервна професійна освіта – тенденція світова / Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002. Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Частина 2. – Харків: ОВС, 2002. – С. 148 – 162.*

⁴ Рибалка В.В. *Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник*. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.

⁵ Рибалка В.В. *Психологія праці особистості: Навчально-методичний посібник*. – К.: КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2006. – 60 с.

⁶ Костюк Г.С. *Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М.Проколенко. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.*

аспекти. В нашій концепції особистості цей термінальний момент позначений належністю кожної властивості саме до соціально-психолого-індивідуального виміру. Але, водночас, кожна властивість особистості розглядається нами і у діяльнісному вимірі, в якому вона набуває ознак інструментальної цінності, а також – у генетичному вимірі, в контексті якого вона набуває ознак вікової (вічної) цінності. Відповідно до цього, в теоретичному, макроструктурному аналізі, у діяльнісному вимірі кожна властивість має бути віднесена до одного з п'яти компонентів діяльності:

- а) потребово-мотиваційного;
- б) інформаційно-пізнавального;
- в) цільовизначально-програмуючого;
- г) операційно-результативного;
- д) емоційно-почуттєво-утверджуючого.

У процесі мікроструктурного аналізу кожна з вказаних інструментальних цінностей може бути диференційована на п'ять діяльнісних компонентів. Відповідно до цього, цінності кожної з підструктур особистості, тобто узагальнені термінальні цінності диференціюються на інструментальні цінності. Так, приміром, підструктура спілкування складається з таких ціннісних компонентів:

а) потреба (афіліація) і мотиви спілкування (у безпеці, співпраці, співробітництві, інформації, престижі, авторитеті, самовираженні, самоствердженні тощо);

б) обмін інформацією (комунікація), діалог, вербальне чи невербальне, усне чи писемне спілкування, здатність до дискусії, виступу, дебатів, бесіди тощо;

в) взаєморозуміння (перцепція), ідентифікація, рефлексія, тактовність тощо;

г) взаємодія (інтерація), співробітництво, координація, кооперація, змагання, чесна конкуренція тощо;

д) емоційне, почуттєве спілкування, емоційна регуляція спілкування, позитивне ставлення до партнера зі спілкування (атрація), симпатія, емпатія (співпереживання), апатія, антипатія.

Наведений вище перелік підтверджує справедливість думки Антуана де Сент-Екзюпері про цінність людського спілкування, завдяки якому активно створюються усі спільноти людської цивілізації, через яке людина включається у навчальні та виробничі колективи, групи і взаємодіє з їх членами. Те ж саме можна сказати про значення спрямованості особистості, в якій фактично закладаються усі інтенціональні цінності людства.

Якщо говорити про цінність рис характеру людини, то саме в них відображається, викристалізовується увесь блискучий багатогранний досвід громадської, міжособистісної, внутрішньоособистісної мегадіяльності особистості. Чи можна сумніватися в цьому, якщо мова

йдеться про допитливість, чесність, товариську, надійність, цілеспрямованість, рішучість, планомірність, організованість, педантичність, відповідальність, толерантність, – як про такі риси характеру, що забезпечують якість, рівність, демократичність стосунків партнерів по спільній діяльності⁷.

Самосвідомість включає такі цінні регулятори, організатори самодіяльності, як самопізнання, самооцінка, саморегуляція, самоконтроль, самоорганізація, самовдосконалення, самовиховання, почуття власної гідності. На це вказував ще дві з половиною тисячі років тому Сократ, закликаючи індивіда – “пізнай самого себе”, а в кінці ХХ століття його доповнив А.Маслоу, наполягаючи на “самоактуалізації особистості”.

Про цінність досвіду людини, її компетентності, мудрості, майстерності, професіоналізму годі й говорити. Адже система провідних потреб і мотивів, предметних знань, умінь, навичок, доцільних емоційних стереотипів, що поповнюється усе життя і вочевидь свідчить про накопичувану кожною особистістю рольову, статусну, професійну спроможність, потенціал, силу, що стає ще більш зрозумілим, якщо враховувати не тільки внутрішню (ідеальну), але і зовнішню (матеріальну) інструментальну оздобленість особистості. Водночас, слід усвідомлювати, що найбільший ціннісний статус має центральне, актуальне ядро досвіду – система знань, умінь, навичок, від якої залежить успіх трудової діяльності.

Інтелектуальні цінності особистості є найбільш зрозумілими як інструментальні цінності. Про це свідчать їх перелік: творча увага і сприйняття дійсності, спостережливість, логічне мислення, системне мислення, теоретичне мислення, творча уява, фантазія, оригінальність, нестандартність інтелекту, стратегічне мислення, практичний розум, пам’ять тощо. Завдяки цим цінностям під час пізнавальної, дослідницької та практичної діяльності особистості виявляються і збагачуються наукові цінності – закони, закономірності, науковий світогляд, фонд наукових знань людства, методи і технології, на основі яких здійснюється перетворення косної матерії у ноосферу. Саме високорозвинутий інтелект характеризує золотий фонд людства – творчо обдаровані особистості^{8, 9}.

Останнім часом спостерігається зростання інтересу до ролі темпераменту як одного з головних факторів індивідуального підходу в освіті. Отже, маємо складну систему зародження, збереження, засвоєння, накопичення, насичення, використання і трансформації цінностей в межах

⁷ Печчеи А. *Человеческие качества*. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.

⁸ Моляко В.О. *Напередодні ери обдарованості* / Обдарована дитина, № 1, 2000. – С. 2-4.

⁹ Сисоева С.О. *Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня*. – К.: Поліграфкнига, 1996. – 406 с.

особистості, що утворює її онтодинаміку, і у міжособистісному контексті, що складає її соціодинаміку. Звичайно, що все це має бути практично враховано педагогічним товариством, зокрема соціальними педагогами і практичними психологами, у процесі надання допомоги учневі, що являє собою дуже складну і незвичну проблему, в якій можна виокремити такі аспекти.

По-перше, особистість учня, якщо ми говоримо саме про особистість, а не про індивіда або організм, до рівня якого його "опускає" побутове життя, формується як культурно-психологічний феномен, в центрі якого перебувають ті чи ті психологічні цінності. Це не виключає наявності навкруги ціннісного ядра більш-менш індивідуальної периферії, або навіть зменшення, згортання цього, зовнішньо або внутрішньо детермінованого, ядра. Цей факт не повинен обмежувати нуклеарної, ціннісної, особистісно спрямованої активності педагога і психолога, що порушує і розв'язує проблему пізнання, розвитку і самоактуалізації особистості за зразком співвідношення "фігури і фону".

По-друге, особистісні цінності, так само як і індивідуальні елементи досвіду, здібностей особистості, витискаються у несвідоме, приховуються в ній, що за відсутності психологічних "ключів" утруднює їх усвідомлення і актуалізацію в ситуації особистісного і професійного самовизначення учня.

По-третє, психологічні цінності можуть не усвідомлюватись як пріоритетні, оскільки середовищем часто задається викривлена побутова шкала пріоритетів, у якій на першому місці матеріальні цінності. Тобто, необхідно працювати не з окремими цінностями, а з їх суб'єктивно сформованими цілісними шкалами, що більш адекватно визначають пріоритети значущості цінностей особистості.

По-четверте, треба вчитися і вчити особистість учня, педагога, батьків керувати своїми ціннісними пріоритетами, оперувати суб'єктивними шкалами цінностей. Для цього, можливо, доцільно перейти від лінійної до спіралеподібної побудови шкал цінностей, яка забезпечує більшу рівність цінностей та їх ситуаційну актуальність.

По-п'яте, слід вчити особистість учня, як входити "в себе", у світ своїх потаємних психологічних цінностей, так і виходити "із себе" у соціально визначений світ цінностей, що пов'язано з діалектичною єдністю і врівноваженістю процесів інтеріоризації та екстеріоризації, засвоєння і використання, індивідуалізації і соціалізації, опосередкування і розопосередкування, навчання і творення, формування і самоактуалізації особистості.

Крім того, доцільно контролювати і зменшувати гальмівний вплив на аксіологізацію властивостей особистості учня таких механізмів як

психологічні захисти, акцентуації характеру, дисгармонії мотиваційно-сміслової сфери, надмірна замкненість, інтелектуальна обмеженість, стереотипи досвіду, неадекватне використання можливостей нервової системи.

На наше переконання, слід дещо переорієнтувати теорію і практику роботи психологічної служби системи освіти у зазначеному напрямі, щоб процес особистісного і професійного самовизначення учнів в освіті перетворювався на свідоме розкриття духовних скарбів, психологічних цінностей їх особистості^{11,12}. Водночас, слід уникати загрози необмеженого і небезпечного випромінювання надто розкріпаченої ціннісної енергії особистості за принципом "скриньки Пандори". Справжня психологічна допомога особистості має забезпечити таку онтодинаміку і соціодинаміку особистісних цінностей учнівської молоді в умовах освіти, за якої вона знайде себе у суспільній системі розподілу діяльностей, а їх особистісна цінність виступатиме джерелом творчої активності, творення нових цінностей особистості і суспільства.

Валентин Рибалка

ОСОБИСТІТЬ УЧНЯ ЯК КУЛЬТУРНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЦІННІСТЬ СИСТЕМИ ОСВІТИ І СУСПІЛЬСТВА

Резюме

Розкривається розуміння особистості учня як унікальної культурно-психологічної цінності системи освіти і суспільства. Наводиться психологічна структура властивостей особистості як цінностей, які формує освіта. Показуються психолого-педагогічні умови засвоєння, накопичення, зберігання та актуалізації вказаних цінностей учнями, вчителями, керівниками освіти і суспільства.

¹¹ Гончаренко С.У. *Український педагогічний словник*. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.

¹² Розвиток психологічної культури учнівської молоді в системі неперервної професійної освіти: Навчально-методичний посібник / За ред. В.В.Рибалки; Кол. авторів. – К.: ІПППО АПН України, 2005. – 298 с.

Walentyn Rybałka

OSOBOWOŚĆ UCZNIA JAKO WARTOŚĆ KULTUROWO- PSYCHOLOGICZNA SYSTEMU OŚWIATOWEGO I SPOŁECZNEGO

Streszczenie

Przedstawiono osobowość ucznia jako unikalną wartość kulturowo-psychologiczną systemu oświatowego i społecznego. Przytoczono psychologiczną strukturę właściwości osobowości jako wartość, którą kształtuje oświata. Przedstawiono uwarunkowania psychologiczno-pedagogiczne gromadzenia, przyswojenia, zapamiętania i aktualizacji wskazanych wartości u uczniów, nauczycieli, kierowników oświaty i społeczeństwa.

Valentyn Rybalka

THE PERSONALITY OF A PUPIL AS A CULTURAL AND PSYCHOLOGICAL VALUE OF THE EDUCATIONAL SYSTEM AND SOCIETY

Summary

The understanding of a personality of a pupil as a unique cultural and psychological value of the educational system and society is opened. The psychological structure of a personality features as the set of values which the educational system forms is analyzed. Psychological and pedagogical conditions of acquisition, accumulation, saving and actualization of the mentioned above values by pupils, teachers and the heads of educational system and society are shown.